

Материалы международного colloквиума историков. Спб., 1992. 7. Шельмагин И.И. Законодательство о фабрично-заводском труде в России. 1900–1917 гг. М., 1971. 8. Кирьянов Ю.И. Рабочие юга России 1914 – февраль 1917 г. М., 1917. 9. Граве Б.Б. Милитаризация промышленности и российский пролетариат в годы первой мировой войны // Из истории рабочего класса и революционного движения. М, 1958. 10. Собрание узаконений. 1915 г. № 90. 11. Собрание узаконений. 1915 г. № 311. 12. Собрание узаконений. 1916 г. № 134.

Надійшла до редколегії 23.1.2.05

О.А. Войно-Даньчишина

ПРАВОВЕ РЕГУЛЮВАННЯ УЧОВО-ОСВІТНЬОЇ ДІЯЛЬНОСТІ ЮРИДИЧНИХ ФАКУЛЬТЕТІВ В УНІВЕРСИТЕТАХ УКРАЇНСЬКИХ ГУБЕРНІЙ РОСІЇ В ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ ХІХ СТ.

Освіта, будучи засобом розповсюдження культурних цінностей, формує людину відповідно до потреб суспільства, яка усвідомлює цілі його розвитку і сприяє їх реалізації. В умовах реформування освіти в Україні необхідно виробити певні концептуальні основи перетворень, які поєднували б як накопичений сторіччями досвід, так і нові устремління, пов'язані із зміною соціальної дійсності.

Дослідження вітчизняних традицій розвитку вищої юридичної освіти стає актуальним у зв'язку із зростанням популярності професії юриста на сучасному етапі, підвищенням значущості в структурі освітньої системи юридичних навчальних закладів.

Традиційно увагу дослідників було зосереджено на інституційних проблемах університетів в Росії в ХІХ ст. Предметом їх вивчення ставала еволюція організаційно-нормативних основ університетської діяльності. Питання, що стосуються навчальної діяльності, аналізувалися в загальноросійському масштабі без урахування національної специфіки і поза зв'язком з якимсь певним університетським факультетом. Історико-правовий аналіз організації учово-освітньої діяльності на юридичних факультетах трьох університетів, що знаходилися в ХІХ ст. в українських губерніях Росії, фактично не здійснювався до теперішнього часу.

Метою нашої статті є аналіз правового регулювання навчально-освітнього процесу в Харківському, Київському і Новоросійському університетах у другій половині ХІХ ст.

Однією з основних закономірностей процесу правового регулювання російської юриспруденції була провідна роль в ньому державної влади. Саме держава виступала як основне знаряддя тих перетворень, які відбувалися у сфері освіти, у тому числі і юридичної [1, с.149–150].

Освітні функції університетів, заснованих в ХІХ ст., знаходилися під пильною увагою держави, а з моменту створення Міністерства народної освіти став формуватися особливий напрямок

правового регулювання вищої освіти, в становленні якої значну роль зіграли як університетські статuti і інші затверджені державною владою акти, так і міністерські розпорядження. Визначення учбових дисциплін, які викладалися студентам-юристам, кафедр юридичних факультетів, правила прийому, переведення і випуску фахівців – правова регламентація всіх цих питань здійснювалася державними структурами.

Важливим етапом в розвитку вищої юридичної освіти став Загальний університетський статут 1863 р., який впровадив «кардинальні покращення, які торкалися найбільш важливих сторін університетського життя» [2, с.175]. Новий Статут визначив структуру юридичного факультету Харківського і Київського університетів, на якому передбачалося функціонування тринадцяти кафедр [3, с.972–973]. Число кафедр на юридичному факультеті збільшується в порівнянні із Статутом 1835 р., що пов'язано з подальшою спеціалізацією учбових дисциплін. Новим статутом засновано кафедру державного права, яка входила раніше до складу кафедри енциклопедії законознавства. З'явилися також кафедри історії російського права, історії слов'янських законодавств, кафедра церковного законознавства замість кафедри догматичного богослов'я. Кафедра політичної економії повернена в юридичний факультет з історико-філологічного.

Серед дисциплін, що вивчаються, на юридичному факультеті значне місце приділялося історії права. Викладалася студентам-юристам філософія права, «найголовніше завдання» якої, на думку правознавців XIX ст., «пояснити право як загальне і необхідне явище, пізнати право не того або іншого людського суспільства, але право взагалі, тобто ідею права» [4, с.102]. Велике значення приділялося вивченню римського права, яке, за словами Покровського І.А., «замінює загальну теорію цивільного права» [5, с.16]. І, звичайно ж, діюче російське право представлено великим блоком дисциплін.

Характерно для нового розподілу кафедр згідно з Статутом 1863 р. виділення загальнотеоретичної частини в деяких галузях права, таких як державне, фінансове, римське право і ін. Жоден з предметів, як вважає Яснопольський Н.П., не був поставлений в привілейоване становище щодо інших. Ця рівноправність юридичних, економічних і політичних дисциплін була важливою рисою Статуту 1863 р. [6, с.17].

На юридичному факультеті повинно було викладатися право взагалі, а не тільки законодавство, як було за Статутом 1835 р. Виняток становила історія найважливіших іноземних законодавств, історія слов'янських законодавств і церковне законознавство.

Новий Статут 1963 р. «дивився на завдання університетського викладання на юридичному факультеті значно ширше, ніж ко-

лишні статuti університетів». Студентів знайомили як з іноземним законодавством, так і з різними філософськими і економічними вченнями. Важливе місце в системі викладання відводилося історичному елементу, «який може сприяти широкому і вірнішому освітленню і поясненню правових інститутів подібно тому, як і зіставлення їх схожості і особливостей у різних народів» [6, с.18].

З появою Загального університетського статуту 1863 р. збільшилася чисельність учбових дисциплін на юридичних факультетах, був посилений блок історико-правових і галузевих наук. Буржуазні реформи, що проводяться в країні, спричиняли бурхливе зростання досліджень у галузі права і сприяли розвитку юриспруденції.

Перед початком навчального року (1864/65) на юридичному факультеті Харківського університету був складений «Огляд викладання наук» [7, с.14–16]. З переліку учбових предметів, передбачених Статутом 1863 р., на юридичному факультеті в Харківському університеті не викладалася історія найважливіших іноземних законодавств стародавніх і нових, історія слов'янських законодавств, міжнародне право, російське державне право. Причиною цього був відсутність кваліфікованих викладачів для заміщення вакантних кафедр.

Значний вплив на еволюцію юридичної освіти справила Судова реформа 1864 р., яка стимулювала подальший його розвиток. Нова судова система вимагала освічених юристів. Підготувати молодих людей до судової діяльності, «дати їм теоретичне розуміння права і ґрунтовне знайомство з чинним законодавством, створити з них не простих законників, але освічених юристів, здатних стати на висоті нової суспільної діяльності – таке благородне завдання відкрілося для університетської науки» [8, с.151].

У 1864 р. в Одесі високим указом було засновано третій університет на території українських губерній Росії [9, с.47]. Відкриття Новоросійського університету відбулося в 1865 р. Створений вищий учбовий заклад керувався Загальним університетським статутом 1863 р. У 1870 р. розпорядженням Міністерства народної освіти в Новоросійському університеті кафедра цивільного процесу була відокремлена від кафедри цивільного права [10, с.7]. Спеціальною ухвалою було закрито кафедру історії найважливіших законодавств [10, с.480]. Як додатковий предмет для всіх факультетів Рада університету в 1865 р. впровадила викладання російської історії [11, с.481]. Такий розподіл кафедр на юридичному факультеті існував до введення Статуту 1884 р. [10, с.8].

Діяльність університетів українських губерній Росії в другій половині XIX ст. регламентувалася загальними нормативними актами – статутами, положеннями. Проте видавався цілий ряд розпо-

ряджень і ухвал Міністерства народної освіти, які торкалися окремого університету.

Черговим етапом в розвитку вищої юридичної освіти було видання Загального університетського статуту в 1884 р., який запровадив новий розподіл кафедр на юридичному факультеті: римське право, цивільне право і цивільне судочинство, торгове право і торгове судочинство, кримінальне право і кримінальне судочинство, історія російського права, державне право, міжнародне право, поліцейське право, фінансове право, церковне право, політична економія і статистика, енциклопедія права і історія філософії права [12].

У порівнянні з попереднім Статутом 1864 р. кількість кафедр скоротилася. Зникли кафедри історії найважливіших законодавств. У Новоросійському університеті кафедра історії слов'янських законодавств була спеціально залишена згідно зі Статутом [12]. У окрему кафедру було виділене торгове право і торгове судочинство.

Навчальний план кожного університету, складений факультетами, подавався через Попечителя учбового округу на затвердження міністра народної освіти [12, с.461]. Факультети на підставі заяв викладачів складали огляд викладання на кожне навчальне півріччя, з розподілом лекцій і практичних занять по днях тижня і числах. Огляди розглядалися в Раді університету і потім затверджувалися в Міністерстві народної освіти [12, с.466]. Положення Статуту 1884 р. були спрямовані на уніфікацію навчального процесу в університетах. Статути університетів були основними документами, які регламентували порядок складання розкладів і щорічних оглядів викладання наук. Навчальний розклад складався або переглядався один раз в рік (§51 п.3). Розклад лекцій факультету через декана представлявся ректору університету і після цього розглядався на засіданні Ради (§63). Загальний учбовий розклад університету затверджувався Попечителем учбового округу [13, с. 596].

У 1885 р. Міністерство народної освіти визначило зразковий навчальний план для юридичних факультетів, в якому призначені 144 учбові години на вісім семестрів, тобто по 18 годин на тиждень [14, с.147].

У 1899 р. юридичний факультет Харківського університету, за пропозицією міністра, склав навчальний план, по якому кількість учбових годин склала 172 [14, с.148].

Найбільша кількість годин на юридичних факультетах кінця XIX ст. відводилася римському праву. Його вивченню російські правознавці надавали особливе значення [5, с.6]. Значна роль відводилася вивченню російського законодавства. Велика увага приділялася богослов'ю. Згідно з §24 Правил про залік півріч

(1885 р.), православні студенти, що не склали іспит по богослов'ю, не одержували випускного свідоцтва [15, с.869]. Окрім цього, обов'язковим предметом для студентів-юристів було церковне право.

Визначальним моментом політики уряду, що проводилася по відношенню до вищої юридичної освіти, була своєрідна його державна стандартизація. Це означало направлення на адресу університетів нормативних розпоряджень, що визначали коло обов'язкових для викладання на юридичних факультетах дисциплін. А з моменту включення у відносини між верховною владою і університетами спеціалізованого посередника – Міністерства народної освіти, додався спеціальний комплекс вимог до змісту викладання на юридичних факультетах. В умовах, коли університетська освіта, у тому числі і юридична, починала розвиватися без наявності наукового, методичного, організаційного обґрунтування, запозичуючи досвід Європи, така «стандартизація» мала позитивне значення. Окреслюючи викладання конкретного циклу навчальних дисциплін, держава сприяла, таким чином, розвитку юридичної науки. Кодифікування законодавства і видання Зводу Законів Російської імперії сприяло переорієнтації юридичної освіти на вузькопрофесійну підготовку кадрів. Новий етап в історії регламентації державної підготовки юристів характеризувався утилітарною метою – «підготовка юнацтва до різних родів державної служби».

У переліку встановлених Міністерством народної освіти дисциплін на юридичних факультетах знаходилися ті, які були важливі для підготовки фахівців, необхідних державі. І це стимулювало розвиток інституту цивільної служби. Такі висновки підтверджують точку зору окремих дослідників про «державну заданість» юриспруденції, про перетворення її в XIX ст. в своєрідний інструмент внутрішньої політики [16, с.62].

Регламентація університетської освіти не обмежувалася лише розподілом обов'язкових до вивчення дисциплін на юридичних факультетах, встановлювалися і деякі вимоги до змісту викладання. По всіх дисциплінах, які викладалися на юридичному факультеті, складалася учбові програми. Викладач включав на свій розсуд в програму теми, які читалися впродовж навчального курсу. Згідно з §23 Загального університетського статуту (1863 р.) «затвердження програм викладання» було однією з функцій факультетських зборів [3, с.930]. §7 Правил про термін і порядок в університеті св. Володимира іспитів (1870 р.) визначає вимоги, яких слід було дотримуватися при складанні учбових програм. Вони містили в собі вказівки на обсяг даної дисципліни, «на посібники, якими повинні керуватися», вимоги екзаменатора і програми з окремих предметів [15, с.954].

Основною формою викладання на юридичних факультетах університетів впродовж XIX ст. були лекції. Змістовна частина лекційного курсу фактично залежала від викладача, його поглядів на предмет і методи викладання [17, с.79].

У 1870 р. Рада Харківського університету видала правила університетського викладання, згідно з якими викладачі університету зобов'язані були викласти на своїх лекціях повний курс, у обсязі затвердженої програми. Якщо в певне півріччя викладач не встиг прочитати весь навчальний матеріал, то він повинен був закінчити курс в наступному півріччі з попереднього дозволу факультету [18, с.109].

У статуті Харківського університету 1804 р. йшла мова про необхідність викладання учбових курсів, поєднуючи «теорію з практикою у всіх науках, в яких це потрібно» [13, с.592]. Але проведення практичних занять не входило до обов'язки професорів і в першій половині XIX ст. практичні заняття на юридичних факультетах університетів не проводилися. §99 Загального університетського статуту 1863 р. надає кожному університету право самостійно встановлювати той спосіб контролю над заняттями студентів для посилення їх навчальної діяльності, який «буде визнаний найбільш зручним» [3, с.948]. Аналізуючи дані, опубліковані в Журналі Міністерства народної освіти (з 1834 р.), можна зробити висновок про те, що систематичний характер практичних занять на юридичних факультетах університетів набули тільки з 70-х років XIX ст. [19]. Міністерство народної освіти при проведенні практичних занять рекомендувало віддавати перевагу головним предметам таким, як римське право, цивільне і кримінальне право з судочинством [6, с.4].

У університеті св. Володимира в другій половині XIX ст. на юридичному факультеті було вжито деякі заходи щодо залучення студентів до практичних занять [20 с.27]. Вони полягали в «дослідженні студентами фактів і випадків з судової практики, важливих адміністративних заходів, в розборі і тлумаченні джерел» [21, с.14]. Крім цього, з всіх дисциплін писалися твори, без яких вони не допускалися до випробувань і які зачитувалися на практичних заняттях. Заняття проводилися з політичної економії, поліцейського і міжнародного права, історії російського права, цивільного права і судочинства.

На юридичному факультеті Новоросійського університету на початку 70-х рр. практичні заняття не проводилися [20, с.28]. Піклуючись про посилення навчальної діяльності студентів-юристів, факультетом були введені обов'язкові письмові роботи, які «примушували уважно і детально вивчати предмет».

Загальний університетський статут 1884 р. ставить проведення практичних занять в обов'язок професорів [12, с.465]. А студе-

нтам навчальне півріччя зараховувалось, якщо вони відвідували практичні заняття (§78). Таким чином, практичні заняття повинні були вноситися в учбові плани і стали обов'язковими для відвідування студентами всіх університетів.

У 1899 р. Міністерство народної освіти поставило питання «про встановлення бажаного спілкування між студентами і професорами [14, с.161]. В результаті, на юридичному факультеті Харківського університету були створені наукові студентські гуртки для заняття економічними і державними науками, кримінальним процесом та цивільним правом.

Як видно з приведених даних, у другій половині XIX ст. практичні заняття в Харківському, Київському і Новоросійському університетах набули регулярнішого характеру. Кожен університет виробляв свої методи їх проведення, які служили єдиній меті: розвинути у студентів здатність до самостійної праці і мислення. Юридична освіта, яка була суто теоретичною, поступово стала набувати практичного характеру.

Регламентация юридичної освіти і вищої освіти в цілому здійснювалася відповідно до двох моделей правового регулювання. Переважаючою можна вважати імперативну або таку, при якій регулювання зверху до низу здійснювалося на владно-імперативних початках [22, с.383]. Суть даної моделі в забезпеченні строгого порядку, організованості і необхідної суспільної дисципліни. Другорядну роль грала диспозитивна модель правового регулювання, яка відкриває деякий простір для дій суб'єктів освітніх відносин [22, с.383].

Принциповою особливістю регулювання навчально-освітньої діяльності юридичних факультетів університетів була його своєрідна стандартизація, яка, на наш погляд, позитивно відобразилася на розвитку юридичної освіти. Зміна державного курсу вела до зміни освітніх стандартів юридичної освіти. Істотним недоліком, як здається, була відсутність продуманої стратегії законодавчої політики держави, єдиної програми законодавчих заходів щодо вищої юридичної освіти.

З моменту появи першого в українських губерніях університету в Харкові і до кінця XIX ст. збільшилася кількість кафедр на юридичних факультетах, удосконалювався зміст учбових програм, здійснювалася спеціалізація учбового процесу, пошук більш довершених форм організації і контролю юридичної освіти. Професія юриста стала однією з найпопулярніших, про що свідчать дані про чисельність студентів, що навчалися на юридичних факультетах Харківського, Київського і Новоросійського університетів [16]. А.Е.Іванов пише, що в другій половині XIX ст. кожен другий студент університету Росії навчався на юридичному факультеті [23, с.75]. Університети українських губерній Росії в XIX ст.

підготували і випустили велику кількість кваліфікованих юристів, відомих громадських і політичних діячів [23].

Слід підкреслити, що аналіз правового регулювання вищої юридичної освіти в українських губерніях Росії в другій половині XIX ст. дозволить виробити оптимальну програму оновлення сучасної освітньої системи. Подальше дослідження цієї проблеми буде торкатися нормотворчої діяльності юридичних факультетів Харківського, Київського і Новоросійського університетів в XIX ст.

Список літератури: 1.Соболева Е.В. Организация науки в пореформенной России. Л., 1983. 2. Багалея Д.И. Краткий очерк истории Харьковского университета за первые сто лет его существования: 1805-1905. Х., 1906. 3. Общий устав Императорских российских университетов // Сб-к постанов. по МНП. Спб., 1864. Т. III. 4. Карасевич П.Л. О значении науки права и ее главных задачах // Юридич. вестник. 1876. № 10-12. 5. Покровский И.А. основные проблемы гражданского права. Пг., 1917. 6. Яснопольский Н.П. Специализация учебных планов преподавания и занятий науками юридическими, государственными и экономическими в университетах России. К., 1907. 7. Обзорение преподавания в Императорском Харьковском университете на 1864-1865 уч.г. Х., 1864. 8. Зипунникова Н.Н. Правовое регулирование университетского образования в России в XVIII – первой половине XIX века: Дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.01 / Зипунникова Наталья Николаевна. Екатеринбург, 1998. 9. По поводу учреждения Новороссийского университета в Одессе // Ж-л МНП. 1864. Ч. СХХIII, отд. IV. 10. О разделении в Новороссийском университете кафедры гражданского права и гражданского судостроительства и судопроизводства на две отдельные кафедры // Ж-л МНП. 1870. Ч. СXLVIII, отд. II. 11. Маркевич А.В. 25-летие Императорского Новороссийского университета. Одесса, 1890. 12. Общий устав Императорских российских университетов // ПСЗ. Собр. III. Спб., 1884. Т.Х. 13. Устав Императорского Харьковского университета // ПСЗ. Собр. I. Спб., 1830. Т.ХХVIII. 14. Загурский Л.Н. Опыт истории юридического факультета Императорского Харьковского университета. Х., 1906. Вып. I. 15. Правила о сроке и порядке производства в университете св. Владимира испытаний на звание действительного студента и на ученые степени // Сб-к постанов. по МНП. Спб., 1874. Т. IV. 16. Емельянова И.А. Историко-правовая наука России XIX ст.: история русского права. Казань, 1988. Ч. 2. 17. Эймонтова Р.Г. Русские университеты на грани двух эпох: от России крепостной к России капиталистической. М., 1985. 18. Протоколи засідань Ради Харківського університету (31 березня 1870 р.). Х., 1870. 19. Журнал Міністерства народної освіти. Спб., 1834-1898. 20. Відомості про діяльність та стан наших учбових закладів. Університети // Ж-л МНО. 1871. Ч. CLIV, відд. IV. 21. Правила о зачете полугодий и об экзаменационных требованиях правительственных комиссий: регламентация студенческих занятий и профессорских лекций // Вестник Европы. 1885. № 10. 22. Алексеев С.С. Право: азбука – теория – философия. Опыт комплексного исследования. М., 1999. 23. Иванов А.Е. Подготовка дипломированных специалистов в России конца XIX – начала XX в. // Вестник высшей школы. 1991. № 3. 24. Правила для практических занятий студентов юридического факультета // ДАК, ф.16, оп. 465, д. 1433. л. 14-15

Надійшла до редакції 10.01.06